

Proloog: Het koninkrijk Galicië en Lodomerië

Max Moszkowicz is de oudste zoon van Abraham Moszkowicz en Feiga Raab. Zijn Joodse ouders zijn allebei geboren in december 1902. Een knap, modern stel met vriendelijke gezichten. Feiga heeft een formidabele bos krullend donker haar en Abraham kijkt meestal enigszins verlegen op de spaarzame foto's die van hem bewaard zijn gebleven. Feiga sterft als ze 39 jaar is en Abraham wordt niet ouder dan 42 jaar. Ze worden door de nazi's vermoord. Feiga wordt vergast in Auschwitz in Polen en Abraham krijgt een dodelijke injectie in concentratiekamp Ebensee in Oostenrijk. Max overleeft als enige van de familie de oorlog en zal de bekendste strafadvocaat van Nederland worden.

De families Moszkowicz en Raab komen uit Galicië, de regio wordt ook aangeduid als de Subkarpaten en behoorde destijds tot het Oostenrijks-Hongaarse Rijk. Sinds de ontbinding van deze Donaumonarchie in 1918 is Galicië verdeeld over het zuidoostelijk deel van Polen en het westen van Oekraïne. De streek is dunbevolkt en licht glooiend. Het gebied oogt als de Zuid-Limburgse heuvels.

Abraham Moszkowicz komt uit het plaatsje Budziwój. Zijn toekomstige vrouw Feiga Raab groeit op in de iets grotere buurgemeente Tyczyn. In dat stadje, boven op een heuvel, zaten ze bij elkaar op school. Het gebouw staat er nog. De ramen bieden uitzicht op het marktplein. In Tyczyn wonen een paar duizend mensen en Budziwój is een boerendorp. De grote boodschappen worden gedaan in de stad Rzeszów, tien kilometer verder naar het noorden.

De grootvader van Abraham, Jozef Moszkowicz, met zijn tweede vrouw, Riwka Seiler, begin twintigste eeuw. (Foto privéarchief familie Moszkowicz)

In het begin van de twintigste eeuw telde Galicië een kleine acht miljoen inwoners: vier miljoen Polen, drie miljoen Roethenen en een half miljoen Joden. In Rzeszów had de bevolking een omvang van 23.000 mensen. De helft van hen was Joods. Het 170 kilometer verder oostelijk gelegen Lemberg (Lviv) telde ruim 300.000 inwoners. Een derde van hen was Joods.

Lemberg was het administratieve centrum van de regio. Het is in de negentiende en begin twintigste eeuw de hoofdstad van het koninkrijk Galicië en Lodomerië en maakt als zodanig deel uit van de Donaumonarchie. Er zijn maar weinig steden die de laatste twee eeuwen door oorlogsgeweld zo vaak wisselden van

eigenaar. De stad was achtereenvolgens Pools (Lwów), Oostenrijks, opnieuw Pools, Russisch, Duits en is tegenwoordig de voornaamste stad in het westen van Oekraïne. Het is een plaats met de allure van steden als Praag, Wenen of Boedapest. Lemberg bezit een aan het eind van de negentiende eeuw gebouwde prachtige en voorname opera. De stad herbergt de Ivan Franko Universiteit (opgericht in 1661) en er zijn schitterende, kolossale departementsgebouwen. Lemberg is – in 1853 – de eerste Europese stad met straatverlichting. In het Nationaal Historisch Archief, een mooi gebouw in het centrum van de stad, liggen de stukken over het landbezit in Galicië. Ook de papieren van Tyczyn zijn er nog steeds te vinden.

De families Raab en Moszkowicz zijn van oorsprong chassidische Joden. Ze vertegenwoordigen een orthodoxe richting binnen het Jodendom die in de eerste helft van de achttiende eeuw wordt verkondigd door de Poolse rabbijn Yisroel ben Eliezer (bijgenaamd Ba'al Shem Tov). Hij richt zich tot de 'gewone' Joden. Het chassidisme kent strikte spijswetten en kledingvoorschriften. Het is een spirituele stroming die de alomtegenwoordigheid van God benadrukt. De talloze chassidische gemeenschappen worden geleid door rebbes. Chassidische mannen dragen in het openbaar zwarte kleding en een zwarte hoed of een bontmuts. Ze hebben een baard en aan de zijkant van het hoofd lange pijpenkrullen. Vrouwen gaan gekleed in een rok en bedekken na het huwelijk hun hoofd met een hoed, een pruik of een sjaal.

De Galitzianers zijn Oost-Europese Joden, ook wel *Ostjuden* genoemd. De Engelse historicus en kenner van de Joodse geschiedenis Bernard Wasserstein omschrijft ze als warmhartig, sluw, geestig, fel en gierig. Het stereotiepe beeld is volgens Wasserstein dat ze *iberjesjpitst* (geslepen) zijn en een soort sjacheraars. Ze spreken Jiddisch, maken muziek, dansen en zingen graag. Galitzianers zijn anders dan de noordelijker, in de streek rond Litouwen,

Familie Raab. Feiga Raab staat in het midden, op de achterste rij. De foto is genomen rond 1920. (Foto privéarchief familie Moszkowicz)

levende Litvaks. Die hebben de reputatie afstandelijker, wijzer en rationeler te zijn.¹ Er bestaat zelfs een culinaire grens tussen de twee bevolkingsgroepen. De Litvaks eten hun *gefilte fisj* (gestoofde zoetwatervis) met zout. De Galitzianners doen dat met suiker. Max Moszkowicz vatte het onderscheid zelf het liefst kernachtig samen, herinneren zijn zoons zich. De chassidische Joden uit Galicië zijn de hoogontwikkelde Joden. De slimste jidden. Max Moszkowicz is ontzettend trots een Jood uit Galicië te zijn.

West-Europese Joden keken in het algemeen neer op de Ostjuden. De Joodse schrijver en journalist Joseph Roth – in 1894 geboren in de stad Brody in Galicië – heeft in een brief aan zijn Duitse vriendin en schrijfster Irmgard Keun uitgelegd wat dit betekent.

Hoe verder in het westen een Jood geboren wordt, hoe meer Joden er zijn op wie hij neerkijkt. De Jood uit Frankfurt minacht de Berlijnse Jood, de Berlijnse Jood minacht de Weense Jood, de Weense Jood minacht de Jood uit Warschau. En dan pas helemaal aan het

eind komen de Joden uit Galicië, op wie iedereen neerkijkt, en daar kom ik vandaan. Ik, de laatste der Joden.²

De geboorteplek van Abraham Moszkowicz was honderd jaar terug een dorp van redelijk ver van elkaar verwijderd wonende boeren, voornamelijk veehouders en landbouwers. De plaats Budziwój telde slechts enkele Joodse gezinnen, zoals de families Wildman, Moszkowicz en Silberman. De ouders van Abraham, Samuel Moszkowicz en Scheindla Wildman, hadden er een boerderij en verdienden geld met melkhandel. Geen gebruikelijke professe onder Joden. Abrahams grootmoeder Sprinze Kuflik was met haar vuurrode haar een opvallende verschijning in het plaatsje: ze had de bijnaam de heks.³

Samuel Moszkowicz, de vader van Abraham, werd geboren in het gehucht Jablonica Polska en handelde ook in koper. Hij had een marktkraampje in Tyczyn. Allemaal plaatsjes in de buurt van de stad Krosno, waar de wortels van de familie liggen. Jozef Moszkowicz, de overgrootvader van Max, is daar in de negentiende eeuw boekbinder.

Max Moszkowicz vertelde zelf nogal eens dat hij ‘afkomstig is uit een eeuwenoud Poolse rabbijnengeslacht’.⁴ Uit lokale Poolse archieven blijkt dat rond 1720 een Moszko rabbijn werd in Sanok, een stadje in het zuiden van Polen. In de late achttiende eeuw is een directe afstammeling van deze man de rabbijn van Sanok en Rymanov, het stadje vlak bij Krosno waar Max’ overgrootvader Jozef Moszkowicz oorspronkelijk vandaan komt.

De boerderij waar Max’ vader Abraham opgroeide ligt op een heuveltje aan de rand van het dorp Budziwój. Je kunt er in de verte Tyczyn zien liggen. Onder aan het stukje land waar Abraham woonde, loopt een beek. Het grenst aan open velden. Abraham was de middelste zoon. Hij had een oudere zus, Zeisel, en een jongere broer, Pinchas. Twee broertjes werden doodgeboren.⁵

Het marktstadje Tyczyn was redelijk gesegregeerd en dichtbe-

volkt. De familie van Max' moeder Feiga Raab verdiende er de kost met handel. De Joden van Tyczyn woonden in het westelijk deel van het plaatsje, rond de synagoge, en de katholieken aan de andere kant, bij de kerk. De Joodse gemeenschap was bijzonder hecht. Huwelijken werden er doorgaans gearrangeerd door een *shadchen* en er werd regelmatig binnen families getrouwd. De drie jaar oudere zus van Abraham, Zeisel Moszkowicz, maakt in mei 1926 met de boot Estonia de oversteek naar New York. Toch keert ze zeven jaar later terug in Tyczyn om er op 35-jarige leeftijd te trouwen met de door een huwelijksmakelaar uitgezochte man, Abraham Hecht. Het Joodse huwelijk wordt voltrokken door rabbijn Isaak Dorlich.

Op honderd jaar oude foto's van Tyczyn – door de Joden een *sjtetl* genoemd – drommen de Joodse en katholieke bewoners samen op het centrale plein ter gelegenheid van een nationale feestdag. Er is een afbeelding waarop je ziet hoe veeboeren met koeien in

De *sjtetl* Tyczyn in het begin van de twintigste eeuw.

het centrum van het stadje door de Grunwaldzkastraat lopen. In de Mickiewiczastraat poseren jonge chassidische Joden voor vakwerkboerderijen. Er is ook een fraaie foto van de Joodse fruithandelaar David Verständig – een aangetrouwde oom van Abraham Moszkowicz – die met een grote rieten mand onder zijn linkerarm over de markt slentert. Hij monstert de waren die boeren op de grond hebben uitgestald.

Fruithandelaar David Verständig op de markt in Tyczyn. (Foto collectie Antoni Mikrut)

Van de drieduizend mensen die rond 1930 in Tyczyn wonen, spreken velen Jiddisch. Ze bekleeden soms een voorname positie in de samenleving, zo blijkt uit de lokale Poolse *Gouden Gids* van 1929. De huisarts heet Rosenbaum. De advocaten luisteren naar namen als Weinberg en Holoschütz. De handelaren zijn Abend, Blumberg, Glücksmann, Richter, Schussheim, Steppel, Tuchman en Wein. De veeboeren heten Blumenberg, Feldmann en Raab.